

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

КУХАРУК ОЛЬГА ЮРІЇВНА

УДК 316.61:314.159.923.2 (043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ
РІЗНИХ ЕТНОМОВНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ–2020

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України
Слюсаревський Микола Миколайович,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент
Хазратова Нігора Вікторівна,
професор кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

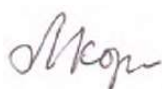
кандидат психологічних наук,
Синельников Роман Юрійович,
асистент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться «09» жовтня 2020 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розісланий «07» вересня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Коробка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження впливає з нагальних завдань націє- і державотворення, які постали сьогодні перед Україною. Мовна ситуація в Україні ніколи не була простою. На цей час у країні є щонайменше кілька етномовних груп, що різняться між собою як рідною мовою, так і мовою спілкування. Це неминуче породжує багато дискусій і конфліктів щодо того, як різна мовна належність впливає на відчуття себе українцем. За таких умов особливої ваги набуває вивчення української етнічної ідентичності представників різних етномовних груп.

Для соціальної психології тема етнічної ідентичності є однією із ключових. Різні підходи до вивчення етнічної ідентичності запропоновано в теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера, типології особистості Х. Маркуса і Ш. Кітаями, дослідженнях М. Брюера, Л. Дробіжевої, І. Кона, Т. Макпартленда, Дж. Міда, С. Рокаса Г. Солдатової, Г. Стефаненко, Дж. Фінні. Не залишається поза увагою і питання ролі мови в перебігу етнічних процесів, зокрема її впливу на етнічну ідентичність. Розглядається це питання крізь призму вивчення зв'язків між різними видами соціальної ідентичності (Дж. Мід, С. Московісі), проводяться етнолінгвістичні дослідження (Г. Джайлс, Дж. Фіні), аналізуються проблеми білінгвізму (Л. Блумфілд, М. Маккі, Ф. Сігуан).

Зважаючи на довгу та складну історію питання, традиційним воно є і для української наукової думки. Перші спроби вивчення етнічних особливостей українців були здійснені в Україні у XIX – першій половині XX століття (О. Бочковський, М. Грушевський, Д. Донцов, Ю. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, М. Міхновський, О. Потебня, В. Старосольський, К. Ушинський та ін).

Сучасні українські студії присвячені широкому колу етнопсихологічної проблематики (О. Блинова, П. Гнатенко, В. Горбунова, П. Горностай, І. Данилюк, З. Карпенко, І. Кривонос, М. Корнєв, В. Павленко, М. Пірен, М. Слюсаревський, О. Яремчук та ін.). Зокрема, вивчається і проблематика етнічної, національної та громадянської ідентичності та її зв'язку з мовним питанням (А. Березін, В. Борисов, О. Васильченко, В. Васютинський, А. Голота, Е. Грищук, О. Духніч, І. Жадан, А. Коваленко, К. Коростеліна, О. Лозова, М. Пірен, Р. Синельников, М. Слюсаревський, С. Таглін, Н. Хазратова, О. Шевченко та ін.).

Незважаючи на значну кількість етнологічних студій, науковці не мають єдиної думки щодо ролі мови у визначенні і переживанні людиною етнічної належності. Питання, якими є соціально-психологічні особливості етнічної ідентичності особи залежно від того, до якої етномовної групи вона належить, на сьогодні лишається вивченим не повністю. Соціальна значущість і недостатня розробленість цієї проблеми зумовили вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах науково-дослідної теми лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-

психологічного мислення» (2017-2019 рр., державний реєстраційний номер 0117U000193). Тему узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 628 від 15.06.2016 р.).

Мета дослідження – виявлення особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства та розробка психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо реалізації мовної політики в Україні.

Завдання дослідження:

1. Визначити зміст, сутність та співвідношення понять «етномовна група», «етнічна ідентичність», «етномовна ідентичність».
2. Обґрунтувати теоретико-методичні засади дослідження особливостей етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства, розробити методiku дослідження етномовної ідентичності особистості.
3. Виділити та описати етномовні групи українського студентства.
4. З'ясувати особливості прояву та взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей у визначених етномовних групах.
5. Розробити психологічно обґрунтовані рекомендації щодо реалізації мовної політики в Україні.

Об'єктом дослідження стала етнічна ідентичність української студентської молоді.

Предмет дослідження – особливості етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства.

Щоб досягти означеної мети та розв'язати поставлені завдання, було розроблено програму дослідження. Для її реалізації застосовано комплекс **методів**, серед яких:

– *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення, метод теоретичного моделювання з метою опису теоретичних основ дослідження особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп;

– *емпіричні*: метод опитування та психологічного тестування. Для емпіричного вивчення особливостей етнічної ідентичності використано такі методики: направлене структуроване інтерв'ю, модифікований тест «20 висловлювань» Куна – Макпартленда (модифікація R. Mendoza-Denton), опитувальник «Вираженість етнічної ідентичності» Дж. Фінні, методика «Типи етнічної ідентичності» Г. Солдатової. Для вивчення етномовної ідентичності особистості розроблено методiku «Етномовна ідентичність»;

– *методи статистичної обробки інформації*: описова математична статистика, порівняльний аналіз (t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок, однофакторний дисперсійний аналіз) для визначення особливостей та міжгрупових відмінностей у проявах характеристик етнічної ідентичності, для вивчення особливостей взаємозв'язків між цими характеристиками – коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

Вперше:

– запропоновано оригінальну класифікацію етномовних груп українського

студентства на основі поєднання етнічного (належність до українського етносу) та етномовних критеріїв (рідна мова та мова спілкування). Виділено 5 етномовних груп, що відображають основні стратегії етномовної ідентифікації в українського студентства: монолінгвальна українськомовна група; група, для представників якої рідною мовою є українська, мовами спілкування – українська і російська; група, до якої належать ті, для кого рідною мовою є українська, мовою спілкування – російська; група, до якої належать ті, для кого рідною мовою і мовою спілкування є дві мови; монолінгвальна російськомовна група.

– виявлено особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп, які відображаються у міжгрупових відмінностях прояву її характеристик. Показано, що міжгрупові особливості етнічної ідентичності проявляються насамперед як відмінності в її етномовних символічно-афективних характеристиках, за котрими простежуються найбільш значущі відмінності в її проявах. Встановлено, що міжгрупові відмінності щодо загальних характеристик етнічної ідентичності виражені помітно слабше або не виражені зовсім. Доведено, що різниця в прояві характеристик етнічної ідентичності, за якими спостережено значущі міжгрупові відмінності, визначається місцем етномовної групи на українсько-російському мовному континуумі. Українській та російській монолінгвальним групам етнічних українців притаманні протилежні мінімальні чи максимальні значення, залежно від параметрів етнічної ідентичності;

– з'ясовано, особливості взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей українського студентства. Етномовні характеристики етнічної ідентичності інтегровані в структуру етнічної ідентичності, але не є універсальним предиктором її загальних особливостей (виявлені кореляційні зв'язки є середніми або слабкими за силою прояву). Зв'язки між етнічною та етномовною ідентичністю є багатозначними зв'язками між елементами різної ієрархії в структурі особистості. Доведено, що наявність таких зв'язків зумовлює подібність прояву характеристик етнічної ідентичності у всіх досліджуваних етномовних групах. Середня і слабка сила цих зв'язків пояснює нерівнозначну вираженість міжгрупових відмінностей (більші за етномовними характеристиками, менші – за іншими);

Набули подальшого розвитку:

– теорія соціальної ідентичності. Її доповнено положеннями про ціннісне значення етнічної та етномовної ідентичностей при міжгруповій взаємодії у різних етномовних групах;

– методичні підходи до вивчення етномовної ідентичності. У методичному вимірі етномовну ідентичність розглянуто як вид соціальної ідентичності, який потрібно вивчати враховуючи його структуру, а саме когнітивний і афективний складники.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що розроблено методику «Етномовна ідентичність», яка дає можливість досліджувати особливості прояву афективних та когнітивних характеристик етномовної ідентичності. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для розроблення

психологічно обґрунтованих стратегій державної мовної політики, а також підготовки навчальних, практичних, інформаційних програм у державному та громадському секторі, що сприятимуть порозумінню між представниками різних етномовних груп в Україні та досягненню національної єдності.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** під час підготовки інформаційних матеріалів ГО «Агенція журналістики даних» (довідка № 38 від 20.05.2020) та у дослідницькій роботі ТОВ «Проінсайт Лаб» (довідка №10/05/20 від 10.05.2020). Дані щодо особливостей прояву етнічної ідентичності в цілому та її етномовних характеристик зокрема використовуються в процесі розроблення навчальних і просвітницьких програм, що здійснюються благодійною організацією «Благодійний фонд «Карітас Івано-Франківськ УГКЦ» (довідка № 205/1 від 22.06.2020).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати емпіричних досліджень були представлені на *міжнародних науково-практичних конференціях*: III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість в сучасному світі» (20-22 листопада 2014 року, м. Київ), Вектори психології (Харків, 12-13 квітня 2010 р), *всеукраїнських наукових конференціях*: Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання (6 грудня 2017 року, м. Чернігів), круглий стіл: I круглий стіл «Українське націотворення: між конфліктом і консенсусом» (19 квітня 2018 р., м. Київ), II круглий стіл «Українське націотворення: між конфліктом і консенсусом» (19 квітня 2019 р., м. Київ). Результати дисертації обговорювались на щорічних звітних конференціях та науково-методологічних семінарах, засіданнях лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2016-2020р.р.).

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження відображено в п'яти одноосібних публікаціях у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, з них 1 – у наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який включає 204 найменування (із них 24 – англійською мовою), та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 202 сторінки, основну частину дисертації викладено на 153 сторінках. Текст дисертації містить 4 рисунки і 48 таблиць. Додатки розміщено на 14 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено його об'єкт і предмет, описано методи дослідження, висвітлено наукову новизну, практичне значення роботи, наведено дані про апробацію, наукові публікації і структуру дисертації.

У **першому розділі** «Теоретичні засади вивчення особливостей етнічної ідентичності різних етномовних груп» визначено основні соціально-психологічні

характеристики етнічної ідентичності та представлено підходи до вивчення етномовних особливостей етнічної ідентичності, проаналізовано теоретичні підходи до трактування специфіки взаємозв'язків та взаємовпливів етнічної та етномовної ідентичностей, актуалізовано український вимір проблеми етнічної та етномовної ідентичностей у різних етномовних групах.

Етнічна ідентичність є складником соціальної ідентичності особистості. У теорії соціальної самокатегоризації Г. Теджфела і Дж. Тернера, соціальна ідентичність - частина Я-концепції індивіда, що виникає внаслідок усвідомлення свого членства в групі (чи групах) разом із ціннісним та емоційним значенням, яке надається цьому членству. Услід за Г. Стефаненко, етнічну ідентичність трактуємо як складову частину соціальної ідентичності особистості, яка стосується усвідомлення та переживання своєї належності до певної етнічної спільноти. *Етнічну спільноту* Г. Стефаненко визначає як реальну, стійку у своєму існуванні групу людей, які усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як етнодиференційовальні.

Етномовна ідентичність – частина етнічної ідентичності особистості, яку можна визначити як знання і переживання власної належності до етномовної групи (груп) (Г. Джайлс). Формування етномовної ідентичності відбувається завдяки етномовній самоідентифікації – процесу ототожнення себе з певною етномовною спільнотою/групою, відмінною від інших у мультилінгвальному соціумі.

Етномовна (етнолінгвістична) група – це група, об'єднана як спільною етнічною ознакою, так і мовою. Для членів етномовної групи етнічна мова, державна мова, рідна мова та реальне використання мови є ознаками етноідентифікації, які можуть як збігатися, так і не збігатися між собою. У результаті поєднання цих ознак утворюються різні типи етномовних груп і проявляються різні варіанти етномовної ідентичності.

На сьогодні у соціальній психології немає теоретичних підходів, що вичерпно описують особливості зв'язків етномовної та етнічної ідентичностей. Розглядаючи ці ідентичності як види ідентичності соціальної робимо припущення, що взаємозв'язки між ними можуть бути описані за допомогою загальних теоретичних положень, що описують особливості зв'язків між психологічними феноменами в цілому та видами соціальної ідентичності зокрема (теорія інтегральної особистості В. Мерліна, теоретичні ідеї щодо зв'язків і взаємовпливів видів соціальної ідентичності Дж. Міда та Дж. Фінні, теорія складності соціальної ідентичності).

Особливе значення проблема взаємозв'язків характеристик етнічної та етномовної ідентичності має в Україні у зв'язку із її гострою суспільною актуальністю. Ця проблема вивчалась у якості основної чи дотично у численних соціально-психологічних дослідженнях (В. Борисов, А. Голота, Е. Гришук, М. Боришевський, В. Васютинський, П. Гнатенко, І. Данилюк, О. Духніч, І. Жадан, І. Кривонос, А. Коваленко, О. Лозова, Л. Орбан-Лембрик, Р. Синельников, М. Слюсаревський, В. Павленко, С. Тагліч, К. Терещенко, О. Яремчук, О. Шевченко, Н. Хазратова). Проблема взаємозв'язків мови і етнічної ідентичності розглядається через призму національного характеру, громадянської ідентичності, проблем формування етнічної

ідентичності та ідентифікації української молоді, аналізу особливостей соціальної ідентичності різних спільнот.

У більшості досліджень, мова розглядається як важлива, іноді центральна етнодиференціальна ознака, чинник визначення власної етнічної належності, спосіб визначення «свій-чужий», однак питання етномовної ідентичності через призму її структурних особливостей і їх співвідношення із особливостями етнічної ідентичності лишається нерозкритим.

У другому розділі **«Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження особливостей етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства»** представлено планування та організація емпіричного етапу дослідження, описано емпіричні показники; обґрунтовано вибір і розробку методик; наведено характеристики пілотного та основного етапів дослідження.

Емпіричне дослідження складалося з трьох етапів – *підготовчого*, який передбачав розробку програми дослідження, визначення основних емпіричних індикаторів етнічної та етномовної ідентичностей та ознак, за якими виокремлювались і характеризувались етномовні групи, відбір методик, їх розробку й апробацію та проведення пілотного дослідження; *основного* – дослідження особливостей етнічної та етномовної ідентичностей українського студентства; *етапу аналізу та інтерпретації отриманих результатів* на якому виділено основні етномовні групи, визначені та описані особливості прояву характеристик етнічної та етномовної ідентичностей, встановлено та проаналізовано особливості взаємозв'язків цих характеристик у визначених етномовних групах.

Загалом у дослідженні взяли участь 702 особи, із них 95 – в пілотному, 607 осіб – в основному емпіричному дослідженні.

Як емпіричні показники етнічної ідентичності виділено: вираженість етнічної ідентичності і її когнітивного та афективного компонентів; етноцентризм як інтегративний показник валентності етнічної ідентичності та її значущості; здатність особи рефлексувати свою етнічну належність. Емпіричними індикаторами української етномовної ідентичності стали знання мови (суб'єктивна оцінка достатності знання мови), ставлення до української мови, а також етномовний атитюд, що відображає настановлення щодо того, як пов'язані між собою етнічна ідентичність і мова.

Було виокремлено чинники, які формують різноманіття етномовних груп українського студентства. Як фільтрувальні ознаки використовувались вік, етнічна належність та проживання в Україні. У якості додаткових критеріїв було використано: регіон проживання, тип поселення, з якого походить студент, його геополітичні уподобання. Класифікація етномовних груп здійснювалась за такими об'єктивними ознаками: рідна мова, мова спілкування, мова спілкування в сім'ї, мова спілкування найближчого оточення. Змінні «рідна мова» і «мова спілкування» слугували основою для виокремлення етномовних груп. За іншими двома змінними в подальшому характеризувалися уже виділені групи. За промовчанням до мовних ознак включено етнічну мову і державну мову.

Для вивчення вираженості етнічної ідентичності застосовувалась методика Дж. Фінні «Вираженість етнічної ідентичності». Методика містить дві субшкали: вираженість когнітивного та афективного компонентів. Вивчення етноцентризму здійснювалося за допомогою методики «Типи етнічної ідентичності» (розроблена Г. Солдатовою). Відповідно до спектру етноцентризму автором методики виділено такі типи етнічної ідентичності: етнічна індіферентність, етніонігілізм, позитивна (нормальна) етнічна ідентичність, етніогоїзм та етніоізоляціонізм, національний фанатизм. Рефлексованість етнічної ідентичності вивчалася за допомогою модифікованого тесту «20 висловлювань» Куна – Макпартленда (модифікація R. Mendoza-Denton), у якому респонденти визначали основи своєї етнічної ідентифікації. Для визначення рівня рефлексованості етнічної ідентичності враховувалась кількість даних відповідей.

На *підготовчому етапі* дослідження вибірка охоплювала 35 осіб – для формування шкал вивчення української етномовної ідентичності та 60 осіб – для апробації методик. За результатами цього етапу також було розроблено методику «Етномовна ідентичність», у якій відображено основні характеристики досліджуваної ідентичності: самооцінка знань української мови, ставлення до української мови та український етномовний атитюд.

Самооцінка знань української мови відбувалася за допомогою низки тверджень, які давали змогу студентам визначити власний рівень володіння українською мовою і спектр її застосування в різних сферах ужитку мови. За результатами апробації виявлена достатня ретестова надійність шкали ($r=0,813$, $p<0,05$) та достатня внутрішня узгодженість (α -Кронбаха – $0,691$, $p<0,05$).

Ставлення до української мови визначалось на основі аналізу таких емпіричних індикаторів як бажана мовна поведінка, ставлення до мови як до інструменту спілкування в різних сферах застосування (ретестова надійність $r=0,745$, $p<0,05$, внутрішня узгодженість шкали α -Кронбаха= $0,700$, $p<0,05$). Етномовний атитюд вивчався за допомогою шкали, яка стосувалася уявлень щодо зв'язку між мовою та етнічною належністю і ставлень до такого зв'язку (ретестова надійність $r=0,742$, $p<0,05$, внутрішня узгодженість шкали: α -Кронбаха – $0,748$, $p<0,05$).

Основний етап емпіричного дослідження охоплював шість регіонів України; вибірка – 607 осіб. Основну групу досліджуваних склали студенти віком 18-25 років різних спеціальностей. За результатами цього етапу отримано масив даних, на основі якого за допомогою комп'ютерної програми SPSS 15.0 було отримано статистичні дані для подальшої інтерпретації та аналізу.

У **третьому розділі «Особливості прояву і взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей представників етномовних груп українського студентства»** визначено соціально-психологічні характеристики етномовних груп українського студентства, описано особливості прояву етнічної та етномовної ідентичностей у представників цих груп, здійснено порівняння особливостей їх прояву у різних етномовних групах, описано особливості взаємозв'язків характеристик

етнічної та етномовної ідентичностей, запропоновано психологічно обґрунтовані рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні.

За критеріями етномовної самоідентифікації «рідна мова» і «мова спілкування» виділено п'ять етномовних груп. Ці групи можна розмістити на умовному континуумі у порядку зменшення ролі української мови в мовній ідентифікації. Першою є монолінгвальна українськомовна група (УУ), у якій етнічна мова є і рідною, і мовою спілкування (30% респондентів). Другу групу можна ідентифікувати як українсько-двомовну (УДМ) – українська мова є рідною, але мовами спілкування є обидві мови (22% вибірки). Третьою за зменшенням спектру використання української мови постає група, де українська – рідна, а мова спілкування – російська (УР, 13%). Четверта група складається із повністю двомовних осіб (ДМ) – українська мова виконує роль мови спілкування і рідної мови разом із російською (9%). У п'ятій, повністю російськомовній групі (РОС), українська мова не виконує ні ролі мови спілкування, ні ролі рідної мови (16%).

Виокремлені групи представляють множину етномовних ідентифікацій з відображенням регіональної, геополітичної, демографічної різноманітності українського етносу. Монолінгвальні групи є більш однорідними за регіональним складом, політичними поглядами респондентів, мовою сім'ї та оточення. Три білінгвальні групи переважно утворені представниками різних регіонів, їхні сім'ї послуговуються різними мовами спілкування, вони є носіями різних політичних поглядів.

У досліджуваних групах спостерігаються *спільні для всіх груп особливості прояву етнічної ідентичності*:

– вираженість етнічної ідентичності та її компонентів є вищою за середню (середні значення у діапазоні 3,2-3,8 бали. Вираженість афективного компонента (3,4-4,0 б.) помітно більша, ніж вираженість когнітивного компонента (3,0-3,6 б.);

– провідним типом етнічної ідентичності у всіх етномовних групах є нормальна етнічна ідентичність – дотримання балансу між наданням переваги своїй етнічній групі та прийняттям інших (4,2-4,5 б.). Для групи УУ другим за рівнем прояву є етнічний фанатизм (3,0 б.), а для інших груп – етнічна індіферентність (3,0-3,4 б.);

– у всіх етномовних групах спостерігається середній, ближчий до низького, рівень рефлексованості етнічної ідентичності (середня кількість названих ознак власної етноідентифікації у кожній із груп: УУ – 4,5, УДМ – 4,2, УР – 4,2, ДМ – 3,2, РОС – 2,7).

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу *значущі міжгрупові відмінності* (рівень значимості F критерію $p < 0,05$) виявлено при порівнянні таких характеристик етнічної ідентичності: вираженість етнічної ідентичності, типи етнічної ідентичності (етнічний фанатизм, етнічний егоїзм, етнічний ізоляціонізм, етнічна індіферентність та рефлексованість етнічної ідентичності). Виявлено, що *немає значущих міжгрупових відмінностей* у проявах таких характеристик етнічної ідентичності як «позитивна етнічна ідентичність» та «етнічний нігілізм» (рівень значимості F критерію $p \geq 0,05$).

Загальні підсумки міжгрупового порівняння характеристик етнічної ідентичності вказують на те, що всі виявлені відмінності, хоча і є статистично значущими, але виражені помірно. Максимальна різниця середніх значень при міжгруповому порівнянні проявляється за шкалою «етнічний фанатизм» – вона становить 0,6 б. у групах УУ (3,0 б.) і РОС (2,4 б.).

На основі додаткового аналізу гомогенності субвибірок та визначення можливого об'єднання груп за подібністю прояву тієї чи іншої характеристики (тестування за критерієм Шеффе) встановлено, що *найсильніше проявлені значущі міжгрупові різниці* за всіма досліджуваними характеристиками між групами УУ і РОС. Білінгвальні групи залежно від досліджуваної характеристики можуть бути по-різному об'єднані за ознакою подібності то з одним, то з іншим умовним «полюсом» континууму або бути виділені в окремий, «середній», клас. Найбільш подібна до групи УУ група УДМ, найбільш подібна до групи РОС група ДМ.

Особливості прояву етномовної ідентичності помітно відрізняються від особливостей прояву етнічної ідентичності. За всіма характеристиками української етномовної ідентичності спостерігаються значні і статистично значущі міжгрупові відмінності (рівень значимості F критерію $p < 0,05$).

Суб'єктивний рівень оцінки володіння українською мовою значуще різний у всіх етномовних групах (рівень значимості F критерію $p < 0,05$). Найближчими до максимальних (5 б.) є оцінки в групі УУ (4,8 б.), а найнижчими – у групі РОС (3,0 б.). Тобто максимальна різниця середніх становить 1,8 б. Кожна із груп за подібністю прояву ознаки становить окрему категорію, окрім можливого об'єднання груп УУ та УДМ (в цих групах оцінки знань української мови вищі за 4 бали).

Ставлення до української мови у всіх етномовних групах є переважно позитивним, але також значуще відрізняється при міжгруповому порівнянні (рівень значимості F критерію $p < 0,05$). Найсильніше проявлене позитивне ставлення до української мови в групі УУ (4,4 б.), найслабше – у групі РОС (2,3 б.). За подібністю прояву цієї характеристики в одну категорію можуть бути об'єднані тільки групи ДМ та УР (вони ж найближчі за значенням до групи РОС). Решта груп не подібні між собою.

Український етномовний атитюд у всіх п'яти етномовних групах має значущі відмінності у рівні прояву (рівень значимості F критерію $p < 0,05$). Найбільші міжгрупові різниці в групах УУ (4,5 б.) – РОС (2 б.) становлять 2,5 бали. За цією характеристикою спостерігаються найвищі значення міжгрупових різниць між усіма етномовними групами. За ознакою подібності об'єднуються лише групи УР та УДМ, і вони є близькими за значенням етномовного атитюду до групи УУ.

Виявлені *особливості прояву загальних характеристик етнічної та етномовної ідентичностей* у різних етномовних групах вказують на те, що прояв етномовних характеристик більше зумовлений належністю до етномовної групи та представленістю української мови в ній порівняно із загальними характеристиками етнічної ідентичності. На рівні етнічної ідентичності різниці між етномовними групами

проявлені менше, а на рівні української етномовної ідентичності вони є чіткими, структурованими і поляризованими.

Необхідно при цьому враховувати, що всі характеристики етнічної ідентичності мають ціннісне значення. Відмінності в настановленнях щодо самоідентифікації та ідентифікації інших як членів своєї групи можуть призводити до міжгрупової напруженості (Н. Райхер), ціннісного конфлікту (Г. Стефаненко), поглиблення міжгрупової дискримінації, викликати загрозу почуттю самоповаги (Е. Мліскі) та загрозу позитивній соціальній ідентичності (Дж. Тернер). А це, безперечно, матиме наслідки для міжгрупової взаємодії (Н. Райхер), нівелюватиме дію об'єднавчих чинників. На рівні етномовної ідентичності виявлено міжгрупове протиставлення, яке у разі ототожнення етнічної і мовної належності, може трактуватись як етнічне, хоча за своєю природою є етномовним.

Встановлені *особливості взаємозв'язків* між етнічними та етномовними характеристиками етнічної ідентичності дали можливість дослідити значення етномовних характеристик у структурі етнічної ідентичності. Найчастіше спостерігаються та найсильніше проявляються кореляції між типами етнічної гіперідентичності (етнічний ізоляціонізм, етнічний егоїзм, етнічний фанатизм), вираженістю та рефлексованістю етнічної ідентичності, з одного боку, та афективним складником мовної ідентичності й етномовним атитюдом, з другого. Усі отримані значущі кореляції перебувають на слабкому ($0,2 < r \leq 0,5$, $p < 0,05$) чи середньому ($0,5 < r \leq 0,7$, $p < 0,05$) рівні за шкалою Чеддока. Не було виявлено сильних етнічно-етномовних кореляцій ($0,7 < r \leq 0,9$, $p < 0,05$). Відсутність сильних прямих та обернених зв'язків доводить відсутність імовірної тотожності і цілковитого взаємозумовлення етнічної та етномовної ідентичностей. За силою прояву виявлені особливості взаємозв'язку досліджуваних видів ідентичності в цілому відповідають особливостям зв'язків, що характерні для більшості видів соціальної ідентичності. Між характеристиками етномовної ідентичності та такими типами етнічної ідентичності, як позитивна етнічна ідентичність, етнічний нігілізм, етнічна індіферентність не виявлено значущих кореляційних зв'язків ($p \geq 0,05$).

На основі попарного порівняння коефіцієнтів кореляції у визначених кореляційних плеядах в різних етномовних групах встановлено, що більшість виявлених кореляційних зв'язків подібні між собою, між ними немає статистично значущих відмінностей ($p \geq 0,05$). Отже, правомірно стверджувати, що найчастіше природа взаємозв'язків між етнічними та етномовними змінними не залежить від членства в етномовній групі.

Особливості кореляційних зв'язків – різні за силою, спрямованістю або відсутні для одних пар змінних і наявні для інших, повторювані у різних етномовних групах – дають підстави констатувати складність та неоднозначність взаємовпливів і визначати їх як багато-багатозначні зв'язки між елементами різної ієрархії в структурі особистості.

На основі визначених особливостей етнічної ідентичності української студентської молоді було розроблено рекомендації щодо реалізації мовної політики в

Україні. У нашому дослідженні виявлено суттєві міжгрупові відмінності у проявах етномовної ідентичності в різних етномовних групах. Тому слід визначити етнічну, мовну та етномовну структуру населення України на основі широкого набору змінних, що характеризують етнічну і мовну ідентичності. Потрібно враховувати особливості етномовної ідентичності тих, кого умовно можна об'єднати терміном «російськомовні/двомовні українці». Зміна мови – складний тривалий процес зміни ідентичності загалом чи окремих її характеристик. Необхідне сприяння трансформації ідентичності шляхом належного поціновування зусиль, які необхідно докласти, щоб така зміна відбулася, схвалення такої поведінки і створення умов для її реалізації. Пропонується здійснювати цілеспрямовану інформаційну підтримку зміни мови спілкування. Наголос у цій інформаційній підтримці слід робити на визнанні такого кроку як акту громадянської мужності і схваленні відповідного зусилля. Рекомендовано розвивати ті характеристики етномовної ідентичності російськомовних чи двомовних етномовних груп, які є найбільш вираженими: позитивні настановлення щодо української мови, переважно позитивне ставлення до неї та визнання української мови як державної.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано новий підхід до розв'язання наукової проблеми етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства, що дало змогу виявити особливості прояву та взаємозв'язку характеристик етнічної ідентичності в цілому та етномовної ідентичності зокрема в різних етномовних групах української студентської молоді та запропонувати практичні рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні. Отримані результати дозволили зробити такі висновки:

1. У вивченні етнічної ідентичності доцільно спиратись на підходи, які трактують етнічну та етномовну ідентичності як види ідентичності соціальної, тлумачать їх психологічні категорії, що відображають усвідомлення та переживання людиною своєї належності до певної етнічної чи етномовної групи. Належність до етномовної групи зумовлюється доступністю сукупності мовних чинників у соціальному оточенні молодої людини. Провідну роль серед чинників, що зумовлюють таку доступність, відіграють чинники сім'ї та регіону. Визначено, що загальні психологічні та соціально-психологічні підходи (теорія інтегральної особистості В. Мерліна, теоретичні ідеї щодо зв'язків і взаємовпливів видів соціальної ідентичності Дж. Міда та Дж. Фінні, теорія складності соціальної ідентичності) мають пояснювальний потенціал для опису особливостей взаємозв'язків етнічної та етномовної ідентичностей.

2. Емпіричне дослідження особливостей етнічної ідентичності представників етномовних груп українського студентства відображає структуру та особливості етнічної та етномовної ідентичностей. А саме: основні характеристики, за якими доцільно досліджувати особливості етнічної ідентичності, як-от: вираженість

когнітивного та афективного компонентів етнічної ідентичності, тип і рефлексованість етнічної ідентичності та особливості етномовної ідентичності, як-от: самооцінка знань української мови, ставлення до неї, етномовний атитюд. Для дослідження етномовних характеристик розроблено та апробовано методику «Етномовна ідентичність». Такий підхід дає можливість визначити особливості етнічної та етномовної ідентичностей через порівняння прояву їх характеристик у різних етномовних групах.

3. За ключовими ознаками «рідна мова» і «мова спілкування» визначено п'ять найбільш численних етномовних груп української студентської молоді, а саме: група, для представників якої рідною мовою і мовою спілкування є українська; група, до якої належать особи, рідною мовою яких є українська, а мовами спілкування – українська і російська; група української студентської молоді, для якої рідна мова – українська, а мова спілкування – російська; група, для представників якої рідними мовами і мовами спілкування є одночасно дві мови, та група, що об'єднує молодих осіб, рідною мовою і мовою спілкування яких є російська. Ці групи відображають основні стратегії етномовної ідентифікації в українському суспільстві.

Особливості етнічної та етномовної ідентичностей описано через порівняння прояву їх характеристик у різних етномовних групах. Найбільшою мірою вираженими є міжгрупові різниці за етномовними характеристиками етнічної ідентичності, зокрема за її афективно-символічними проявами: схильністю визначати етнічну належність за мовою та ставленням до української мови. За іншими, неетномовними, характеристиками етнічної ідентичності виявлені міжгрупові різниці є значно менш проявленими або ж не проявленими зовсім. За силою прояву характеристик етнічної ідентичності найбільша міжгрупова дистанція спостерігається між монологічними групами українськомовних і російськомовних українців. Незалежно від характеристики етнічної ідентичності для цих груп завжди характерні протилежні крайні значення. Білінгвальні групи залежно від досліджуваної характеристики можуть бути по-різному об'єднані за ознакою подібності то з одним, то з другим умовним «полюсом» російсько-українського мовного континууму або об'єднуватися в окремий клас. До російськомовної групи найчастіше подібні ті, для кого обидві мови є і рідними, і мовами спілкування, до українськомовної – ті, для кого українська – рідна, а мовами спілкування є українська і російська. Отже, міжгрупові відмінності визначаються використанням української мови як критерію етномовної ідентифікації.

4. Серед зв'язків між етнічною і етномовною ідентичностями переважають афективно-символічні зв'язки, сила яких є середньою або слабкою у всіх етномовних групах. Зважаючи на такі особливості взаємозв'язків між характеристиками етнічної ідентичності, закономірними є різниці міжгрупових проявів різних характеристик етнічної ідентичності і суттєво більші міжгрупові дистанції в проявах етномовної ідентичності порівняно з іншими ознаками етнічної ідентичності. Факт наявності зв'язків зумовлює подібність загальних особливостей прояву цих відмінностей за ознакою українськомовності. А середня і слабка сила цих зв'язків пояснює нерівномірну вираженість таких різниць (більші – за етномовними характеристиками, менші – за іншими). Зв'язки між етнічною і етномовною ідентичностями можуть бути

описані як багато-багатозначні зв'язки між елементами різної ієрархії в структурі особистості. Їх спрощення до однозначного ототожнення мови й етносу (високий рівень прояву етномовного атитюда) в українськомовних групах або схильність до цілковитого заперечення в інших етномовних групах (низький рівень прояву етномовного атитюда) призводить до збільшення міжгрупових дистанцій та поглиблення міжгрупового протистояння, нівелюючи наявні спільні ознаки етнічної ідентичності.

5. Психологічно обґрунтовані рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні передбачають удосконалення у сфері мовної політики. Основою для доповнення мовної політики має стати врахування етномовної структури українського суспільства, психологічних особливостей етнічної, мовної та етномовної ідентичностей у кожній з етномовних груп. Розвиток українськомовної ідентичності та національної єдності має спиратися на пошук національних, етнічних, етномовних та мовних ознак ідентифікації, що є спільними та об'єднавчими для більшості етномовних груп. Такими ознаками можуть бути позитивні настановлення щодо української мови, значення мови як символу держави та безпеки, інші національно ідентифікувальні ознаки, зокрема символічні, що сприяють національній єдності.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні етномовної структури українського суспільства, визначенні множини етнічних, етномовних і мовних ідентифікаційних ознак та ідентичностей. Як важливе завдання розглядаємо виокремлення настановлень та цінностей, що сприяють формуванню української національної і мовної ідентичностей та спільних смислів, на основі яких можливе національне об'єднання в цілому та єднання навколо мови зокрема.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

A. Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Кухарук, О. Ю. (2016) Основні теоретичні та емпіричні підходи до вивчення взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей. 38 (41), 40-50.
2. Кухарук, О.Ю. (2017) Соціально-психологічні особливості взаємозв'язку етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді. *Проблеми політичної психології*: зб. наук. праць. 6(20), 226-234.
3. Кухарук, О.Ю. (2015) Теоретичні засади емпіричного дослідження етнонаціональної ідентичності. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*: зб. наук. праць. 7, 98-114.
4. Кухарук, О.Ю. (2010) Характеристики мовної ідентичності особистості, що впливають на етнонаціональну ідентичність. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць. 10 (12), 272-282.

Публікація у виданні, яке входить до міжнародних наукометричних баз:

5. Кухарук, О.Ю. (2015) Характеристики та детермінанти етнонаціональної ідентичності української молоді. *Психологічні перспективи*: зб. наук. праць. 25, 119-130.

Б. Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Кухарук, О.Ю. Взаємозв'язок етнонаціональної та мовної ідентичностей української студентської молоді: соціально-психологічний вимір. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання*: матеріали всеукр. наукової конференції (6 грудня 2017 року, м. Чернігів). 162-163.

7. Кухарук, О.Ю. Методологічні принципи дослідження етнонаціональної та мовної ідентичностей. *Особистість у сучасному світі*: матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю 20-22 листопада 2014 року. 45-48.

8. Кухарук, О.Ю. Мовна та етнонаціональна ідентичності: взаємозв'язки і можливості для націєтворення. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*: тези доп. II-го круглого столу (19 квітня 2019 р., м. Київ). 11-12. URL: http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ISPP_KS_2019.pdf.

9. Кухарук, О.Ю. Особливості дослідження етнонаціональної та мовної ідентичності. *Вектори психології -2010*: матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції ХНУ ім. В.Н. Каразіна (12-13 квітня 2010 р). 57-59.

10. Кухарук, О.Ю. Переживання війни у сучасному світі: конфлікт ідентичностей. *Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом*: тези доп. I-го круглого столу (19 квітня 2018 р., м. Київ). 44-45. URL: http://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ISPP_KS_2018.pdf

АНОТАЦІЇ

Кухарук О.Ю. Особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2020.

Здійснено теоретичний та емпіричний аналіз проблеми особливостей етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства. Визначено категорії «етнічна ідентичність», «етномовна ідентичність», «етномовна група». Розроблено програму емпіричного дослідження, що включає дослідження етномовної ідентичності одночасно як складової етнічної ідентичності та окремого виду соціальної ідентичності. Встановлено спільні та відмінні особливості прояву характеристик етнічної та етномовної ідентичності в різних етномовних групах. Охарактеризовано взаємозв'язки між етнічною та етномовною ідентичністю у різних етномовних групах, визначено місце етномовної ідентичності в структурі етнічної ідентичності. На основі отриманих результатів розроблено рекомендації щодо здійснення мовної політики в Україні.

Ключові слова: етнічна спільнота, етнічна ідентичність, етномовна група, етномовна ідентичність, соціальна ідентичність.

Кухарук О.Ю. Особенности этнической идентичности представителей разных этноязыковых групп украинского студенчества. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины. – Киев, 2020.

Осуществлен теоретический и эмпирический анализ проблемы особенностей этнической идентичности представителей разных этноязыковых групп украинского студенчества. Определены категории «этническая идентичность», «этноязыковая идентичность», «этноязыковая группа». Разработана программа эмпирического исследования, которая включает исследование этноязыковой идентичности как составляющей этнической идентичности и как отдельного вида социальной идентичности. Установлены общие и отличительные особенности проявления характеристик этнической и этноязыковой идентичности в разных этноязыковых группах. Охарактеризованы взаимосвязи между этнической и этноязыковой идентичностью в различных этноязыковых группах, определено место этноязыковой идентичности в структуре этнической идентичности. На основе полученных результатов разработаны рекомендации по осуществлению языковой политики в Украине.

Ключевые слова: этническая общность, этническая идентичность, этноязыковая группа, этноязыковая идентичность, социальная идентичность.

Kukharuk O. Peculiarities of ethnic identity in different ethno-lingual groups of Ukrainian students – On the rights of the manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in Psychological Sciences, major 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The study presents the results of the research of the peculiarities of ethnic identity of representatives of different ethno-lingual groups of the Ukrainian students.

Ethnic identity is defined as a part of a person's social identity, which relates to the knowledge and the feeling of belonging to an ethnic community. An ethnic community is defined as a real, stable group of people who perceive themselves as its members on the basis of any features that are perceived as ethno-differentiating. Ethno-lingual identity is interpreted as part of the ethnic identity, that can be defined as the knowledge and experience of belonging to an ethno-lingual group (groups). An ethno-lingual group is a group the members of which are united by both a common ethnic origin and a language.

A program of empirical research has been developed to demonstrate the peculiarities of ethnic and ethno-lingual identities in different ethno-lingual groups. The developed methodology to determine the features of the ethno-lingual identity takes into account the

peculiarities of the demonstration of its cognitive and affective components and ethno-lingual attitudes.

Data processing was performed using such statistical procedures as calculation of descriptive statistics (average method) to determine the level of occurrence of the studied characteristics, ANOVA analysis to establish intergroup differences in the appearance of the studied characteristics, calculation of correlation coefficients and pairwise comparison of correlation coefficients to determine and compare characteristics of ethnic and ethno-lingual identities.

Five ethno-lingual groups were distinguished that reflect the main strategies of ethno-lingual identification of the Ukrainian students: monolingual Ukrainian-speaking group; group of the representatives that have the Ukrainian language as a mother tongue and both Ukrainian and Russian languages as communication languages; group of the representatives that have Ukrainian language as a mother tongue, language of communication is Russian; group that has both languages as a mother tongue as well as a language of communication; monolingual Russian language group.

Peculiarities of ethnic and ethno-lingual identities are described through a comparison of the appearance of their characteristics in different ethno-lingual groups. It was determined that in the studied groups there are features common to all groups of the manifestation of ethnic identity: the severity of ethnic identity and its components is higher than average; the main type of ethnic identity in all ethno-lingual groups is a normal ethnic identity; medium, close to low, level of reflection of ethnic identity.

One-way ANOVA analysis revealed significant intergroup differences when comparing the following characteristics of ethnic identity: the severity of ethnic identity, types of ethnic identity: ethnic bigotry, ethnic selfishness, ethnic isolationism, ethnic indifference and reflexivity of ethnic identity. The study proved that there are no significant intergroup differences in the appearance of such characteristics of ethnic identity as "positive ethnic identity" and "ethnic nihilism". All identified differences, although statistically significant, are moderate.

The research determined that the peculiarities of the manifestation of ethno-lingual identity differ significantly from the peculiarities of the appearance of ethnic identity. Also statistically significant intergroup differences are observed in all the characteristics of the Ukrainian ethno-lingual identity. In each of the groups, the studied characteristics are manifested differently. The greatest intergroup differences are observed in the affective component of ethno-lingual identity and ethno-lingual attitude.

It is established that the most frequently observed and strongest correlations between the types of ethnic hyperidentity (ethnic isolationism, ethnic selfishness, ethnic bigotry), the expression and reflection of ethnic identity, on the one hand and the affective component of linguistic identity and ethno-lingual identity on the other. All significant correlations are at a weak or medium level (on the Chaddock scale). Strong ethnic-ethno-lingual correlations were not detected. Peculiarities of correlations - different in strength, direction or absent for some pairs of variables and available for others, repeated in different ethno-lingual groups -

give grounds to state the complexity and ambiguity of interactions and define them as multi-valued connections between elements of different hierarchy in personality structure.

Based on certain features of the ethnic identity of the Ukrainian student youth, recommendations for the implementation of language policy in Ukraine were developed, that provide for improvements in the field of language policy. The basis for supplementing the language policy should be to take into account the ethno-lingual structure of the Ukrainian society, the psychological features of ethnic, linguistic and ethno-lingual identities in each of the ethno-lingual groups.

Key words: ethnic identity, ethno-lingual group, ethno-lingual identity, social identity, ethnos.

Підписано до друку 01.09.2020.
Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим.